

5.1.2023

האם צריך בית דין כדי לפסוק ביטול קידושין?

האם הכרעה הלכתית על ביטול קידושין מצריכה מעמד של בית דין? נעיין נא בדין זה אצל עגונה שספק אם בעלה בחיים, וננסה להסיק משם לנידוננו. בשו"ת הרשב"א (א', תשמ"ט-תש"ן) נפסק:

"עוד נשאל אם די בשנים בקבלת עדות, והשיב דצריך שלושה, ואם קיבלו שניים לא עשו ולא כלום, דשניים אין להם תורת בית דין, דשניים שדנו אין דיניהם דין. והשיב גם כן שהבית דין צריכין להיות רחוקים זה מזה ומן העדים ומן האישה ובאשרתא מן העדים"

בדרכי משה (אבהע"ז, י"ז, ז'*) הביא את דברי הרשב"א הללו בהקשר היתר עגונה, ובשולחן ערוך (שם, סעיף ל"ט) נפסקו הדברים:

"הנישאת על פי עד אחד, לא תינשא אלא ברשות בית דין. ואם נישאת שלא בהוראת בית דין, יש אומרים שלא תצא, אפילו בא עד אחד ואמר: לא מת. (והבית דין צריכין להיות שלושה כשרים, ולא קרובים זה לזה ולא לעדים)"

אולם, מפרשי השולחן ערוך הסתפקו רבות בדברים אלו, והחלקת מחוקק (שם, ס"ק ע"ח) האריך בדבר זה, ונביא כאן את עיקרי דבריו:

"וכבר הארכתני בתשובה שאף שהרב כתב בדרכי משה שהוציא דין זה מתשובת הרשב"א... הנה המעיין שם אין ראיה משם, וכבר הארכתני בזה להביא ראיה דסגי בחכם אחד ככל הוראות דעלמא, ומיד שהורה חכם אחד להתיר לא תצא מהיתרא, רק לעניין קבלת עדות שלא יאמרו מבודין היינו צריך שלושה לקבלת עדות. וכדי שתעמוד על בוריו של הדין הני"ל, הצגתי פה התשובה הני"ל:

מה שכתב בשולחן ערוך... הנה דברי הרשב"א בתשובה סתומים וקצרים... ולא פירש אם קאי על בית דין המתירין העגונה או על הבית דין המקבלין העדות... או לא קאי כלל על דיני עיגון רק מייירי בדיני קידושין או שאר דיני נשים. והנה באמת תשובה זו תמוה מאוד, שאם קאי על בית דין מתירי עגונה וקאי אאישה הנישאת על פי עד אחד שצריכה רשות בית דין, ועדים דקאמר היינו עדים דעלמא, ואם כן היו צריכים הבית דין להתוועד יחד דווקא ביום ולא בלילה, ודווקא הם בישיבה והיא בעמידה, וכל דיני בית דין המבוארים בדיני ממונות יהיו הכל נוהגים בהיתר עגונה זו, מה שלא נזכר בשום פוסק ומחבר! ועוד, למה בעדות הקילו אפילו מפי שפחה, מפי כותי מסיח לפי תומו, מפי קטן, ובבית דין יחמירו כל כך דווקא שלושה ולא קרובים? ולמה בכל דיני איסור והיתר אדם רואה טרפה לעצמו, ובכל דיני נדה שהוא איסור כרת נשאלין לחכם בין קרוב ורחוק, ולמה ישתנה דין העגונה להחמיר יותר מכל האיסורין שבתורה?

והנה מצאתי תשובה זו בתשובות הרמב"ן סימן קי"ג, שם נכללו שני תשובות הקצרות אשר נדפסו בתשובת הרשב"א הנ"ל... ולא מיירי בדין עגונה כלל, וקרוב לשמוע שבדין עיגון אף מקבלי עדות אין קפידא אם העד קרוב להם, כמו שגוף העד אין קפידא אם הוא קרוב או עבד או שפחה. ואף על גב דיש לחלק דבשלמא עדות הוכרחו לתקן להאמין אף לקרוב דלפעמים אין שם עדות אחר, אבל דיינים יכולים לקבל הבלתי קרובים; מכל מקום אין נראה חילוק זה, דלא מצינו שהחכמים החמירו גבי עיגון שאם יש קרוב ורחוק שהיו אצל המעשה שלא יקבלו עדות הקרוב אלא עדות הרחוק, והוא הדין נמי גבי בית דין יש לחוש לעיגון אם יחזרו אחר בית דין כשר. גם לא הבנתי קבלה זו מה טיבה, אם העד הראשון הוא שפחה ועבד וקטן וכותי מסיח לפי תומו, ואם כן מה צריך לקבל עדות השני בבית דין יותר מן הראשון שהעיד דרך שיחה בעלמא? ולמה יהיה יפה כח הבן מכח האב? ועוד, הטעם שצריכה שלושה לקבלת עדות ולא בית דין שניים דלא מיקרי בית דין רק הוא כעד מפי עד, ובעגונה אף עד מפי עד מהני!...

על כן נראה בעיני פשוט, מאחר שלא נמצא דין זה בטור וברמב"ם וכל המחברים השמיטו דין זה, ולא נמצא דין זה רק בתשובת הרמב"ם ותשובת הריב"ש בשם תוספות, נראה שאין הפירוש שהאישה תושיב בית דין כשר ותשאל את פיהם ודווקא שלושה ובלתי קרובים, רק דאמרינן דעד אחד האמינו אותו משום דהיא דייקא ומינסבה, על כן צריכה לדקדק ותשאל לחכמים, וכן משמע מלשון תשובת הרמב"ן, וגם לישנא דגמרא דייק... מדקתני הגמרא "ברשות בית דין" ולא תני "בהוראת בית דין"... וכל היכא דאיכא רשות כל דהו סגי בהכי, דאם היה צריך בית דין ממש לא הוה ליה להתנא להשמיט דין זה וללמדו מכח דיוקא דסיפא. וכמה פעמים מצינו בגמרא רשות בית דין, ואין הפירוש שישבו שלושה כשרים במקום המיוחד לבית דין... תדע דלאו כללא הוא, ובית דין דקאמר... במשנה לאו בחדא מחתא מחתינהו, ולאו כללא הוא, ופעמים נקרא בית דין שניים או שלושה היכא דקאי על בית דין פרטי כדאמרינן בעלמא... ולפעמים כל חכמי ישראל בשם בית דין יכונה...

נחזור לעניין: הנה הרב מהרמ"א שפסק שהבית דין צריכים להיות שלושה וכשרים – דבריו תמוהין, מאין הוציא דין זה מה שלא נזכר במשנה ובגמרא בשום פוסק? ואם על תשובת הרשב"א סמך, הנה המעיין באמת יראה דהרשב"א לא מיירי בדיני עיגון כלל... ואיך יעלה על הדעת ששניים לא יקבלו עדות של עגונה? ולמה יגרע עדות זה ממצאו כתב בשטר שמת פלוני דרשאין הבית דין להתיר העגונה? ואם כן הוא הדין באחד או שניים קיבלו עדות דהוי כעד מפי עד... וכן משמע בפסקי מהרא"י סימן קל"ט דחכם אחד מורנו הרב רבי טעביל התיר אשה ופסק מהרא"י הנ"ל דלא תצא אף שלא היה נראה בעיני מהרא"י ההיתר, וידוע דבזמן הזה אין לנו יחיד מומחה גם כבודו במקומו מונח של מהר"ט הנ"ל לאו מומחה היה כנראה מן ההשגות שהשיג עליו מהרא"י, אלא שמע מינה דכל חכם המורה ובא יכול להורות בדין זה כמו בכל האיסורים שבתורה. וכן מצינו בכמה תשובות גדולי עולם שהתירו עגונות על פי עד אחד או על פי פסולי עדות דהוי כעד אחד, רק במקום דאיכא תיוהא התנו עד שישכימו עמהם עוד אחד או שניים...

על כן נראה שאין להרב מהרמ"א סמך במה שכתב שצריך שיהיו שלושה, ואף אם נאמר: מה מזיק שנחמיר להצריך שלושה? הנה באמת יש בזה היזק גדול, דאם בא עד אחד והתירה חכם אחד, אם כן לא תצא מהיתרה אף אם בא אחר כך עד לאיסור, אבל אם נתקן להחמיר

עד שיסכימו שלושה, אם כן הוי כבאו שני עדים בבת אחת, אחד אוסר ואחד מתיר, ותישאר האישה בחזקת אשת איש. כך דעתי נוטה להלכה וגם למעשה אם יסכימו בעלי תריסין. אמת, שעל כל פנים גם בדין עיגון יש תועלת אם נתקבל העדות בפני שלושה כדי שלא יחזרו העדים בהם ויאמרו מבודין היינו, כמו שפסק בתשובת הר"ן ותשובת הראב"ח..."

הנקודות העיקריות שעולות בדברי החלקת מחוקק הן: (א) ספק גדול אם דברי הרשב"א מכוונים כלפי נידוננו. (ב) גם אם כן, אין מקום לפסוק כדברי הרשב"א מול סתימת הפוסקים. (ג) כיוון שאנו מקילים בעגונה בדיני עדות, אין מקום להחמיר דווקא בהצרכת בית דין של שלושה. (ד) לא מצאנו בשום פוסק שיצריכו דיני עדות כהלכתם בדין עגונה. (ה) למרות כל זאת, בהחלט יש עניין בהושבת שלושה לקבלת עדות, וזאת כדי שלא יבואו לפקפק לאחר זמן בעדות שניתנה ובפסק שנבע מעדותם.

העיקרון החופף על הנקודות הנ"ל הוא אחד: הוראה בדין עגונה היא ככל ההוראות בדיני איסור והיתר, שמספיק פוסק אחד שבקיא בדין כדי לפסוק בכך, והחלקת מחוקק אף מביא ראיה מהתרומת הדשן שם משמע שרבי טעביל פסק דין כזה בעצמו. אולם, הבית שמואל (שם, ס"ק כ"ד) חולק על דברי החלקת מחוקק, ומוכיח מגמרא בסוף מסכת יבמות – השואלת אם יש להשוות קבלת עדות בדין עגונה לדיני ממונות או דיני נפשות – שאכן יש צורך בבית דין רשמי:

"בחלקת מחוקק מאריך בזה, וכלל דבריו דאין צריך כאן בית דין, אלא דומה לשאר הוראת איסור והיתר, ודי ביחיד. גם אין צריך בית דין לקבל העדות, דהא עד מפי עד כשר... ומקור דין זה מה שכתב הרב רמ"א... לא מצינו להדיא, ומה שמציין תשובת הרשב"א סימן תש"ן – ליתא, ושפיר יש לדחות כמו שכתב בהחלקת מחוקק. אבל יש להביא ראיה לדין זה מש"ס סוף יבמות שם איתא פלוגתא: עידי נשים, אם צריך דרישה וחקירה... ופליגי אם היתר נשים דומה לדיני ממונות או אם דומה לדיני נפשות כי יש סברות לכאן ולכאן, כי מה שמתירים אותה לאחר דומה לדיני נפשות, ומה שהיא גובה הכתובה מחמת ההיתר דומה לדיני ממונות, ולכולי עלמא נשמע דהוא דין ממש ולא דמי לשאר הוראת איסור והיתר דליתא שום דין, אבל כאן איכא דין, אף על גב דלפעמים אין לה כתובה, מכל מקום לא פלוג כמו שכתב בנימוקי יוסף... וכן משמע מהנימוקי יוסף דסבירא ליה דצריך להיות בית דין כשר, דהא נותן טעם דעדות אישה כשר בבית דין הדיוטות משום דשכית, וחמירא מחסרון כיס, לכן שייך שליחות בעדות זה, ואי אמרת דאין צריך בית דין כלל – פשיטא דכשר בית דין הדיוטות! אלא ודאי דצריך בית דין כשר. ומה שהביא ראיה בחלקת מחוקק מפסקי מהרא"י... אין ראיה כלל, דשם בית דין היה עם מהר"ט אלא שנקרא ההיתר על שמו..."

לדעת הבית שמואל ברור הדבר שיש צורך בבית דין, והדיון בקבלת עדות הוא הוכחה לכך שגם בעצם הפסיקה יש בכך צורך. ישיבה בדינה של עגונה הינו דין לכל דבר, ומצריך שלושה.

האחרונים נחלקו כמי לפסוק. בשו"ת שאגת אריה (סימן י"ג) הסכים לחלקת מחוקק. הט"ז (שם, ס"ק נ"ו) הביא אף ראיה לדברי החלקת מחוקק, אך הסכים שבקבלת העדים יש צורך בשלושה. לעומתם, בביאור הגר"א (שם, ס"ק קל"א) חזר על עמדתו של הבית שמואל, וקצת נראה כן אף מהחכמת שלמה (שם).

בתשובות האחרונים אנו רואים נטייה לפסוק כדעת החלקת מחוקק. בשו"ת רבי עקיבא איגר (מהדורא קמא, סימן קכ"ג) כתב כט"ז:

"ומה שכתב בחלקת מחוקק בארוכה דלא בעי בית דין של שלושה, דהרי הטעם דהצריכו שלושה לקבלת עדות ולא סגי שניים דהוי כעד מפי עד ובעגונה דעד מפי עד כשר לא בעי שלושה, לעניות דעתי יש לומר הא דאמרינן בעלמא דלא סגי בשניים... היינו דבלאו הכי היה באפשרי לשניים לקבל עדות ויעידו בפני בית דין של שלושה שהועד כן בפניהם ויהיה אז שם עדות... וכהאי גוונא בעדות אשה מהני, אבל מכל מקום כל שלא הועד בפני בית דין לא גמר ההיתר. ומה שכתב החלקת מחוקק ראייה ממה דמבואר בתשובת בית יוסף בעסק עיגונא דהסכימו כולם לאסור זולת המבי"ט וחד דעימיה, וכתב המבי"ט מאחר שהוא התירה לא תצא מהתירה הראשון, לעניות דעתי זהו אמת, דההוראה זו הוי רק כהוראת איסור והיתר ולא בעי שלושה, אבל מכל מקום בעי ההוראה על ידי קבלת עדות בשלושה, דצריך שיקבל העדות בפני שלושה"

וכן נראה משו"ת חתם סופר (אבהע"ז א', מ"ח):

"היוצא מדברינו אלו, אחרי שנתברר לנו... תשתרי איתתא לעלמא, ובתנאי אם יסכים עמי רב מופלג אחד או מטעמים הנ"ל או מטעמים אחרים... ואז אם יישרו הדברים בעיניו – די בכך, יושיב בית דין של שלושה להתיר האישה ריזל הנ"ל. ואמת, טעם ישיבת בית דין של שלושה שכתב רמ"א לא ידענא, וצדקו דברי החלקת מחוקק. ואף על גב שהבי"ש החזיק בעד רמ"א, היינו לקבל עדות בשלושה, אבל להתירה בשלושה לא ידענא, מכל מקום הואיל ונפיק מפומיה דגברא רבא לא ישנה תפקידו, ואז תהיה איתתא דא ריזל מותרת לכל גבר דיתצביין ולמטינא שיבא מכשורא..."

אמנם בכמה אחרונים מצאנו חילוקים מחילוקים שונים. הערוך השולחן (שם, סעיפים קי"ח-קי"ט) תלה דין זה בשאלה אם מה שהקלו בדיני עדות בעגונה הוא מדאורייתא (ואז יש להקל אף כאן) או מדרבנן (ואז יש צורך בבית דין). לעומתו, הרב נחום אליעזר רבינוביץ' בספרו הדר איתמר (הדרך למסכת יבמות) כתב לחלק בין קודם תקנת עגונות (שאז צודק הבית שמואל) לאחריה (שאז הצד עם החלקת מחוקק):

"אלא שצריך להבין מהותו של חשש שחששו חכמים, האם זה רק בגלל שאין לסמוך על האישה עצמה שהיא תבחין בין הראיות ובין האומדנות ושמה תימשך להקל בגלל נגיעות פרטיות... כן גם גבי אשה שנודע לה שמת בעלה אין לסמוך על דעתה בלבד ועל הערכתה את הראיות וההוכחות אלא צריך שבית דין יעיין בדבר; אלא שאם כן הוא יש לחקור אם יספיק שסתם חכם יעיין בדבר, ואם לפי דעתו נתברר שמת הרי היא מותרת להינשא, או שמא צריך דווקא בית דין? ראינו שבזה נחלקו החלקת מחוקק והרמ"א... ועיין בביאור הגר"א שם שהביא ראייה מסוגייתנו בסוף יבמות... וכדברים האלה כתב גם בבית שמואל... ברם... לשיטת החלקת מחוקק והוא מסתייע מן הרמב"ם שלא הביא הדין שצריך דווקא בית דין של שלושה להתיר עגונה, נמצא שהמחלוקת אם צריך דרישה והקירה היתה טרם שהחזיקו להתיר על פי פסולים ועד מפי עד, זאת אומרת שבימים ההם חששו חכמים משום חומר איסור ערווה והצריכו דיון בבית דין ככל משפטי פסק דין, ורק שלרבי עקיבא לא היה דרוש כי אם עד אחד אבל עד אחד זה ככל משפטי עדות נהגו בו. והנה, לכאורה זה תמוה, למה באמת החמירו כל כך? הלא סוף כל סוף בכל איסור והיתר צריך בית דין ופסק דין וכו' "

ודי היה להחמיר רק להצריך בית דין ויישארו דיני העדים על דין תורה, שלא הקפידה תורה על עדים שניים וכשרים ולא מפיהם וכו'?

אלא שלכאורה מצד אחר נגעו בה, כי הלא מאחר שגזרו להביא את הדבר לפני בית דין הרי יש לחוש לתוצאות של הוראת בית הדין, ותיכף יצמח מזה דבר שבאמת צריך משפט ופסק דין, דהיינו אם תנשא הרי תיכף יש לדון על הכתובה ועל זה יש תובע ונתבע וצריך בית דין דווקא לפסוק... נמצא שהדיון להתיר אשה זו להינשא אם לאו הוא הקדמה וכעין התחלה לדיון אחר שיבוא תיכף אחר ההיתר, אשר על כן אין לומר שיספיק שבית דין ינהוג בזה כבכל שאר הוראות איסור שהוא רק שוקל את הראיות כמו שהשואל בעצמו עושה, כי כאן מתחילים כבר בדיון אחר שיבוא אחר כך.

מעתה נתבארה המחלוקת בין רבי עקיבא ורבי טרפון. מר סבר כדיני נפשות דמי, דהיינו: כיוון שיש לחוש שיצמח מזה דיני נפשות יש לגזור שגם הדיון על ההיתר להינשא ייעשה לפי כל דיני משפט דיני נפשות, ומר סבר כיון דאיכא כתובה למשקל כדיני ממונות דמי. אמנם וודאי שמתירים כאן איסור שנוגע לנפשות, אבל משום זה לבד אין לגזור שהוראה זו תהא צריכה כל דרכי המשפט כי באמת יש הרבה איסורי ערוה שאין אנו מצריכים בית דין ולא גזרו כלל וסומכים על החזקות... אולם כאן הלא תיכף יוכרח לבוא משפט על כל פנים ברוב נשים, כי זהו מדרש הכתובה שאם תינשא גובה כתובתה, נמצא שהדין של עתה הוא הקדמה לדיון על הכתובה ולפיכך יש לנהוג כבר מעתה כבדיני ממונות...

ברם, כל זה הוא אך ורק בימים ההם לפני שהחזיקו להתיר אשה על פי פסולים ועד מפי עד וכו', אבל אחר שהחזיקו משום תקנת עגונות שוב לא צריך כלל בית דין של שלושה, וממילא שאין לדבר על הקדמה ותחילה, לא לדיני נפשות ולא לדיני ממונות, ואשר לחשש שהאישה עצמה לא תדייק היטב בבירור הדברים – לזה תספיק הגזירה שנצריך רשות מחכם, ואפילו חכם יחיד סגי, לכן לא הביא הרמב"ם הטעם שדומה לממונות. נמצא שביאור דברי הרמב"ם כך הוא: אל יקשה בעיניך למה לא החמירו חכמים הרבה באיסור ערוה להתיר אשת איש, שמן התורה אין צורך לא בבית דין ולא בעדים, אלא כל שיוודע הדבר על בוריו לאשה עצמה הרי היא מותרת להינשא, אלא שחכמים הצריכו לקבל רשות מן הדיין; אבל בזה לא החמירו, שיהיה לפי הנהוג בבית דין, אבל הקילו בדבר שהדיין יורה בזה כמו בשאר איסורים ויקבל עדותן של אשה ועבד ועד מפי עד ובלא דרישה וחקירה, הכל כדי שלא תשארנה בנות ישראל עגונות..."

מכל הנ"ל רואים אנו כי אף שבקבלת עדים יש מקום לדון אם יש צורך בשלושה, מכל מקום רוב הפוסקים לא סבר שלעצם פסיקת הדין יש צורך בכך. והנה, לעניין ביטול קידושין יש סברה להקל וסברה להחמיר. מצד אחד, יש מקום לומר שבביטול קידושין נחמיר, כי בעגונה יש כבר ספק שמא הבעל אינו בין החיים ובית הדין רק בא לאשר שכן הוא, וממילא האישה – מעצם המצב המציאותי – הינה אלמנה; מה שאין כן בביטול קידושין שהבעל הוא בחיים, ובית הדין לכאורה משתמש בכוחו כבית דין לבטל את הקידושין ולהפסיק את הזיקה ביניהם.

ומצד שני, יש מקום לומר דווקא להקל, כי במצב רגיל של עגונה בית הדין מורה להוציא את האישה מחזקתה, כי הייתה נשואה, ועכשיו בית הדין מחליט שכבר אינה נשואה, ולזה אולי צריך כוח בית דין; מה שאין כן בביטול קידושין, כיוון שהחלטת בית הדין היא שלמעשה הקידושין מבוטלים

למפרע, ומעולם לא הייתה כאן מציאות של נישואין, על כן אין כאן כוח בית דין כל כך, ואם נתיר במקרה של עגונה הרי קל וחומר במצב של ביטול קידושין.